

Inleiding	17
Constructief social work	20
Centrale thema's in het constructionisme	23
De postmoderne ommekeer	27
Conclusies	33

Nieuwsgierigheid. Bij mij roept het 'bewogenheid' op; het roept de zorg op die je hebt voor wat bestaat en kan bestaan; een bereidheid het ongewone te zien in onze omgeving; met een bepaalde meedogenloosheid onze vanzelfsprekendheden af te breken; een hartstocht om te bevatten wat gebeurt en gebeurd is; een nonchalance ten opzichte van de traditionele rangorde van het belangrijke en het essentiële. (Foucault, 1989, 198)

Inleiding

Het doel van dit openingshoofdstuk is tweeledig. Eerst geven we aan wat we verstaan onder *constructief social work* en wat we daarbij zien als centrale elementen. Ten tweede bespreken we een aantal gezichtspunten die horen bij het *constructionisme* en die de basis vormen voor de ontwikkeling van *constructief social work* in de praktijk. Hieraan voorafgaand bespreken we waarom we ons überhaupt hiermee bezighouden. Waarom is een *constructieve* benadering nodig in het moderne social work?

Het is overdreven om te spreken van een crisis in social work (Clarke, 1993), maar social work heeft de afgelopen jaren wel veel kritiek gehad en het ondergaat grote veranderingen (Parton, 1996; 1998a). Vooral uitvoerend werkers krijgen te maken met een toenemend aantal regels en procedures met betrekking tot doelen, resultaten, registraties en rapportages. Deze regels zetten hun professionele vaardigheden en arbeidsmoraal onder druk. Zoals Parton (1994b, 30) elders

beweerde: 'Zo langzamerhand krijg je het gevoel dat social work geen theoretische basis heeft en dat er eigenlijk een gat zit in het hart van de hele onderneming.'

In voorgaande jaren was er een gebrek aan theorieën en concepten voor de praktijk. Dit heeft niet alleen professionals tekortgedaan, maar ook cliënten met wie zij werken. Er zijn geen nieuwe inzichten en concepten ontstaan op basis van nauwgezette praktijkanalyses, waarin gekeken werd naar wat er tussen cliënten en professionals precies gebeurde. Met ons boek willen we uitvoerend professionals, docenten, ontwikkelaars en onderzoekers helpen met het (her)waarderen van kritische, gedetailleerde analyses van de rol en betekenis van taal en verhalen in het contact tussen professional en cliënt. Daarnaast willen we uitvoerend professionals laten zien hoe zij het verhaal kunnen gebruiken om verandering bij de cliënt te bewerkstelligen. Deze (her)oriëntatie is extra belangrijk vanwege een algemene oproep tot cliëntgericht en vraaggestuurd werken, tot samenwerking en partnerschap, tot empowerment van cliënten en het bevorderen van zelfstandigheid. Hierbij moeten uitvoerend professionals in staat zijn tekst en uitleg te geven over hun vaardigheden, kennis, kwaliteiten en competenties.

Het belang hiervan is kortgeleden geïllustreerd door Stevenson (1998b, 84-5) in haar werk over vijftig jaar jeugdzorg in Engeland en Wales sinds de Children Act 1948. Hoewel we de nodige bedenkingen hebben bij haar analyses, vinden we de door haar aangehaalde kwesties van belang. Volgens Stevenson hebben de reorganisatie van de maatschappelijke dienstverlening, het toenemende aanbod van scholing en na- of bijscholing, de groeiende invloed van sociaal-maatschappelijke kritieken en het toegenomen bewustzijn van bredere sociale politieke kwesties, bijgedragen aan het verdwijnen van de dominante psychodynamische benadering in de opleidingen: 'In de jaren zestig begon het verval; er waren "te veel" – in de dagelijkse praktijk tekortschietende – manieren om cliënten en problemen te begrijpen. Deze manieren werden soms onderwezen vanuit een onwelwillend standpunt ten opzichte van social work onder het mom van rationaliteit.' (Stevenson, 1998b, 84-5).

De marginalisatie en ondermijning van psychodynamische theorieën heeft volgens Stevenson geleid tot een groot probleem: 'het gebrek aan een eigen samenhangend theoretisch stelsel voor social work.' (Stevenson, 1998a, 156, cursief van ons) Ze beweert – en dat is direct relevant voor ons betoog – dat 'het niet overdreven is om in de jaren zestig het begin van een verval te zien in de zoektocht naar betekenis. Dit achtervolgt ons tot op de dag van vandaag. Ondertussen blijven

uitgebreide beoordelingen verstoken van een wezenlijke theoretische basis' (Stevenson, 1998b, 84). Hoewel er nieuwe theoretische verhandelingen zijn gekomen (zie Howe 1987; Payne, 1997; Adams et al., 1998), stelt Stevenson dat het probleem 'hetzelfde blijft als in de jaren zestig en zeventig: hoe kunnen professionals theorieën selecteren, toepassen en integreren, opdat ze hun werk meer betekenis geven' (1998b, 93).

Volgens ons echter zijn de verklaringen voor veranderingen in social work heel wat complexer dan Stevenson laat zien. Bovendien vinden wij dat terugrijpen op de 'gouden' naoorlogse periode niet voldoet. Maar dat er in de afgelopen jaren geen theorie voor de praktijk is ontwikkeld, confronteert ons terdege met een lang bestaand probleem in social work. Professionals lijken ingezet om behoeften af te handelen op een overwegend bureaucratische manier en menselijke ellende weg te stoppen in categorieën van risico en kwetsbaarheid. Volgens Howe (1992; 1996) ontleent social work legitimatie en methode aan handleidingen, richtlijnen en verantwoordelijkheidsregels die op functionele wijze worden uitgevoerd. Relationele vaardigheden en creativiteit lijken hierbij nauwelijks nog mee te tellen. In het volgende hoofdstuk zullen we laten zien dat is nagelaten de complexe aard van social work te erkennen. Dit verzuim om nuttige en relevante theorieën voor de praktijk te ontwikkelen zijn volgens ons zowel gevolg als oorzaak van de veranderende aard van social work.

De afgelopen jaren is er hernieuwde interesse om vroegere psychodynamische en egopsychologische benaderingen te gebruiken om op het social work afgestemde relatiegeoriënteerde theorieën te ontwikkelen (Howe, 1995a; 1997; 1998; Howe & Hinings, 1995; Howe et al., 1999). Dat is echter niet ons doel in dit boek, want Stevenson staat in veel opzichten erg afwijzend tegenover bepaalde ontwikkelingen in de jaren zeventig en tachtig waarbij veel auteurs probeerden verder te komen dan de psychodynamische benadering. Volgens ons hielp de invloed van ideeën over interactionisme, etikettering en theorie over afwijkend gedrag, vooral in het werk van Goffman (1968a, 1968b, 1971), Becker (1963, 1964) en Laing (1965, 1971; Laing & Esterson, 1970) – evenals het neomarxisme van de radicale social work-beweging (Baily & Brake, 1975) – om uitvoerend professionals te laten zien dat hun werk werd beïnvloed door maatschappelijke en politieke factoren, en dat hun interventies niet altijd gunstig waren voor cliënten. Op dezelfde wijze lieten de jaren tachtig en negentig een groeiend besef zien dat seksualiteit, gender, etniciteit, handicaps, leeftijd en sociale posities van essentieel belang waren voor maatschappelijke uitsluiting, onderdrukking en discriminatie. Het werd duidelijk dat

social workers een essentiële rol kunnen spelen in het ontwikkelen van antidiscriminatoire en empowerpraktijken (voor meer discussie hierover verwijzen we naar Thompson, 1997; 1998).

Andere auteurs schreven in de jaren zeventig en tachtig eveneens over wat er gebeurde in het gesprek tussen hulpverlener en cliënt en de oplossing van de problemen op basis van de psychodynamische theorie. Zij benadrukten de aandacht voor hoe cliënten zelf hun alledaagse levenservaringen begrijpen en betekenis geven en hoe dit hun gedrag en gevoel bepaalt in omgang met anderen. Er was eveneens de ontwikkeling van een uitdrukkelijk cliëntgerichte benadering (client centered) (Jordan, 1970; 1972; 1979; Brandon & Jordan, 1979; Wilkes, 1981; England, 1986), waarbij het zelf, het subject, benadrukt werd, evenals de aard en kwaliteit van de relatie, het begrijpen van ervaring, het zoeken naar betekenis, het belang van communicatie en de betrekking tussen hulpverlener en cliënt. Wezenlijk was het begrip en het gebruik van taal. Deze auteurs ontwikkelden geen scherp omliggende, heldere theoretische modellen, maar gaven – en geven ons – wel aanknopingspunten om een theorie voor de praktijk te ontwikkelen. Helaas verdween midden jaren tachtig de aandacht ervoor in de onderzoeksliteratuur. De kern van de cliëntgerichte benadering was de cliënt bewust te maken van zijn waarnemingen en betekenisgeving om van daaruit tot verandering te komen. Hiervoor moesten professionals in staat zijn te achterhalen wat de cliënt (en zichzelf) zich bewust werd door het hulpverlenende gesprek, en de eigen mogelijkheden en beperkingen van hun rol en positie onder ogen zien. Van belang is dat in deze benadering social work meer is dan een toepassing van een wetenschap of techniek en dat van de professional iets geheel anders wordt verwacht dan van een bureaucratische functionaris.

Constructief social work

Wat bedoelen we met *constructief social work*? We hebben om twee redenen voor deze aanduiding gekozen. Ten eerste geven we ermee aan dat we gebruikmaken van constructionistische en narratieve benaderingen in de theorieontwikkeling van social work, en vooral dat we onze theoretische inzichten ontwikkelen voor het uitvoerend werk. Dit is in meerdere opzichten onze belangrijkste taak.

Ten tweede geven we met de term *constructief* aan dat we een opbouwende, positief perspectief willen bieden. Een perspectief dat voortbouwt op de eigenheid en kracht van social work. Deze kracht dreigt verloren te gaan in het huidige klimaat rond het werk. De term *constructie* gebruiken we overdrachtelijk, maar de oorspronkelijke Latijnse

betekenis mogen we niet uit het oog verliezen: het gaat om een *bouw-
werk* of *samenstelling*. Daarin ligt een zekere doelgerichtheid en prak-
tisch nut besloten. *Construeren* en *constructief wijzen* beide op een op-
bouwende manier van doen. We willen hiermee benadrukken dat we
zowel theorie als praktijk zeer belangrijk vinden.

Voor ons staat evenzeer vast dat de essentie van social work werken
mét cliënten is, ook al is het werk met de veelheid aan relaties en ver-
antwoordelijkheden complexer geworden. De afgelopen jaren is het
niet gelukt uit te zoeken hoe we het directe cliëntencontact betekenis
kunnen geven. Volgens ons verdient dat hoognodig aandacht.

De benadering die we in dit boek ontwikkelen kan uitvoerend profes-
sionals veel bieden, bijvoorbeeld voor intercollegiale betrekkingen,
instellingsoverstijgende samenwerking en groeps- of wijkgerichte
activiteiten. We leggen echter de nadruk op het werken met indivi-
duen en hun directe relaties. We doen dit om twee redenen. Ten eer-
ste omdat het werk met individuen en hun directe omgeving essen-
tieel is voor social work; en ten tweede omdat er hiervoor weinig aan-
dacht is geweest. Wat vinden cliënten het meest bruikbaar en nuttig
in hun contact met professionals?

Er zijn diverse onderzoekspogingen gedaan om het antwoord op deze
vraag te vinden. David Howe (1993) heeft uiteenlopende onderzoeken
naar en teksten over social work en hulp- en dienstverlening in het
algemeen over een periode van zestig jaar doorgelicht. Het ging daar-
bij om de gebruikelijk evaluatierapporten, maar ook om cliënteninter-
views en egodocumenten van (ex)cliënten. Vergelijkbaar werk is ver-
zet door Seligman (1995) in de Verenigde Staten. Steeds weer blijkt
dat de waardering van cliënten samenhangt met hoe ze het contact en
de kwaliteit ervan hebben ervaren. Het werkmodel en de gebruikte
technieken zijn daaraan ondergeschikt. Bij cliënten die spreken van
succesvol contact, is volgens Howe voldaan aan kernthema's als 'ac-
cepteer me, begrijp me, praat met me'. Dit wil niet zeggen dat goed
social work bestaat uit het opbouwen van een 'relatie', hoe belangrijk
dit ook is, maar dat verwoorden de manier is om problemen van
cliënten te begrijpen en ermee om te gaan. *Praten* en *taal* zijn essen-
tieel voor zin geven en controle krijgen. Zin geven is belangrijk, hoe
het er ook uitziet en waar het ook vandaan komt. Een cliënt die zich-
zelf wil veranderen en zin wil geven aan wat er gebeurt, moet zichzelf
onderdompelen in taal. Want via taal vormt zich het individuele zelf.
Zoals het onderzoek van Howe uitwijst, gaat het niet zozeer om de
kwaliteit van procedures en technieken. Verandering bij cliënten
komt eerder voort uit gelegenheid tot werkelijk contact en actieve
gesprekken over zichzelf. Cliënten stelden onverkort dat ze het mees-

te baat hadden gehad bij een luisterend oor, het zich kunnen uitspreken en zaken op een rij kunnen zetten, gaan overzien en begrijpen, waardoor ze hun levensproblemen beter aankonden en tot verandervoorname kwamen. Howe (1993, 195) concludeert:

Als je de boodschappen herhaaldelijk distilleert uit verhalen van cliënten over hun counselingervaringen en therapie – de behoefte aan acceptatie en gezien worden, en het zoeken naar begrip en zin – is het mogelijk te beweren dat je achterblijft met een erg compacte maar niettemin wezenlijke observatie: cliënten zoeken controle over de betekenis van hun eigen ervaring en de betekenis die anderen aan die ervaringen geven. Controle helpt cliënten zich te redden, en het geeft kracht. Het stimuleert het gevoel van eigenwaarde en zelfvertrouwen, en uiteindelijk zet het mensen ook aan om zichzelf te zien als waardige en waardevolle mensen.

Op dezelfde wijze tonen studies naar gezinsbehandeling aan dat de werkzame kracht, de therapeutische werking, sterk samenhangt met een therapeut die door betrokkenen wordt ervaren als warm, betrouwbaar, accepterend en empathisch. Alles lijkt erop te wijzen dat veranderingen op gang komen wanneer een verhaal in eigen woorden is verteld en met respect is aangehoord. Mogelijk is de belangrijkste bijdrage van de psychoanalyse niet het inzicht in de werking van het ego, superego en het id, maar de ontdekking van het belang het eigen verhaal te vertellen aan iemand die aandachtig luistert. De idee van zorgvuldig luisteren is relatief nieuw in de gezinsbehandeling en gezinsbegeleiding (Anderson, 1987; Hoffman, 1993). In social work is het altijd essentieel geweest voor het werk, omdat luisteren ruimte creëert voor denken en reflectie (Rees & Wallace, 1982; Fisher, 1983). De aloude 'principes van social work' (zie o.a. Biestek, 1961) omvatten goed luisteren, beschikbaar zijn, onbevooroordeeld, non-directief, loyaal en betrouwbaar zijn.

Hoewel deze basisprincipes in cliëntgerichte benaderingen altijd voorop hebben gestaan, werd het belang van taal en verhalen in die theorieën niet erkend. Wel beweerde Timms in 1968 dat er meer aandacht zou moeten zijn voor taal in het contact tussen professionals en cliënten. Hij schreef: 'Het is verbazingwekkend dat professionals, die zo op taal zijn aangewezen, zo weinig aandacht hebben voor woorden en voor wat het betekent om een taal te spreken' (Timms, 1968, 1), vooral omdat het werk in die tijd vaak gekenmerkt werd als een poging te 'helpen door praten', en er in de gevalbeschrijvingen werd

verwezen naar fragmenten van ontelbare gesprekken met cliënten. Timms vond het onlogisch en tegenstrijdig dat er zo weinig systematische aandacht was voor taal, terwijl het zo'n belangrijke rol speelde in de praktijk en opleiding van professionals. Hij heeft in zijn verdere werk een kader voor taal ontwikkeld, dat we nu kunnen zien als een voorloper van de latere constructionistische modellen. Hij beweerde dat taal een doorslaggevende rol vervult in het vormgeven – dus niet alleen maar beschrijven – van ons sociale leven. Dit gold voor contacten in ruime en meer intieme zin, of met wat Timms beschrijft als 'iemand's [sic] relatie met zichzelf' (p. 4). Taal was volgens hem essentieel voor het aangaan en onderhouden van relaties. Want 'taal is het medium waarmee we ons bewust worden van ons innerlijk zelf en tegelijkertijd is het essentieel voor het begrijpen van onze contacten met de buitenwereld. Het verbindt ons met én onderscheidt ons van anderen' (p. 4). Helaas zijn Timms' onderwerp en uitdaging sindsdien nagenoeg van de agenda verdwenen. We lijken zo in beslag genomen door indicatiestellingen, toewijzingen, planning, monitoring en outputcijfers, dat we het verhaal en interactionele werkwijzen – het hart van het werk – hebben verloren. We moeten een manier zien te vinden om taal, luisteren en praten weer een centrale plaats in social work te geven, en wel zo dat deze theoretisch onderbouwd zijn en toepasbaar in de praktijk. Zoals we zullen aantonen, is wederzijds begrip door samenwerking een grondslag in het constructionisme. Betekenis en begrijpen zijn hier onderwerpen van onderhandeling tussen gespreksdeelnemers, dus zijn begrip en gebruik van taal essentieel voor het hulpverleningsproces.

Centrale thema's in het constructionisme

Hoewel constructionistische ideeën pas sinds kort enigszins duidelijk terug zijn te vinden in social work (Rodwell, 1990; 1998; Witkin, 1991; Atherton, 1993; Laird, 1993; Dean, 1993; Rodwell & Wood, 1994; Thyer, 1994; Franklin, 1995; Jokinen et al., 1999), is het belangrijk op te merken dat deze ideeën steeds wijder verspreid raken over verschillende gebieden van het intellectuele westen. Ze zijn belangrijk geweest voor een aantal belangrijke ontwikkelingen en verhitte debatten in de taalwetenschap, filosofie, geschiedenis, (rechts)sociologie, antropologie en psychologie. Het zou echter onjuist zijn om te veronderstellen dat een enkel gezichtspunt representatief is voor alle bijdragen die onder de paraplu van het constructionisme zijn geleverd. Hoewel Mike Lynch weinig reden ziet om een omvattend kader aan te nemen, beweert hij: 'niets kan meer bepalend zijn voor constructio-

nisme dan de these dat sociale identiteiten afhangen van toeschrijvingen van participanten' (1998, 14). Een goede illustratie is het verhaal over drie evaluerende honkbalscheidsrechters dat we ontleen aan Sarbin en Kitsuse (1994, 2). Ze praten over slagbal en wijdbal. De eerste scheidsrechter is een zelfverzekerde realist en zegt dat hij een bal gewoon bij zijn naam noemt – de bal is zoals hij is. De tweede scheidsrechter, die doorleert in de fenomenologische psychologie, zegt dat hij een bal aanduidt met hoe die bal aan hem verschijnt. De derde scheidsrechter heeft duidelijk constructionistische sympathieën en zegt dat een bal niet bestaat totdat hij er zelf een bepaalde naam aangeeft. Het verschil tussen de realistische scheidsrechter en de sociaal constructionistische drukt uit wat Lynch bedoelt met eigenschappen toeschrijven. In wezen zien we dit verschijnsel in alle sporten. Is een overtreding in bijvoorbeeld een voetbalwedstrijd altijd een overtreding of hangt dat af van de scheidsrechter die iets wel of niet fout vindt? Scheidsrechters zullen allemaal beweren dat iets er niet is totdat zij zeggen dat het er (zo) is. De voorbeelden lijken misschien een tikje ongepast, maar ze geven op een speelse manier aan wat kenmerkend is voor het constructionisme.

Wat dichterbij onze aangelegenheden: constructionistische ideeën worden steeds gewoner in sociologische studies van maatschappelijke problemen in de Verenigde Staten en zijn verbonden met werk van vooral Spector en Kitsuse (1987). Dit werk leidde zelf al tot stevige theoretische debatten (Holstein & Miller, 1993; Miller & Holstein, 1993). Hoewel zo'n benadering een veel langere voorgeschiedenis heeft (zie Waller, 1936) en Fuller en Myers beweren in 1941:

Een sociaal probleem is een omstandigheid die door een aanzienlijk aantal mensen is gedefinieerd als afwijkend van hun sociale norm. Ieder sociaal probleem bestaat daarom uit een feitelijke omstandigheid en een subjectieve beschrijving. De feitelijke omstandigheid is een situatie die geverifieerd kan worden op vóórkomen en grootte (proporties) door onpartijdige en getrainde waarnemers. De subjectieve beschrijving is het bewustzijn van bepaalde individuen dat de omstandigheid een bedreiging is voor bepaalde waarden (Fuller & Myers, 1991, 320).

Maar terwijl Fuller en Myers veronderstelden dat feitelijke omstandigheden op zichzelf niet voldoende zijn om het vóórkomen van een sociaal probleem te verklaren, schoten zij tekort in hun bewering dat feitelijke omstandigheden noch noodzakelijk noch voldoende zijn. Volgens Blumer (1971) en Spector en Kitsuse (1973) gaat het om de

bewering dat er een probleem is. Door te focussen op de analyse van het vóórkomen en in stand houden van maatschappelijke problemen, construeren deze onderzoekers bepaalde gebieden van het maatschappelijk leven als problematisch. Deze benadering wordt duidelijk in een studie naar kindermisbruik, in de jaren tachtig van Parton (1985). Andere studies analyseren hoe praktijkwerkers – dokters, politieagenten, verpleegkundigen of wie dan ook – op microniveau actief problemen construeren vanuit alledaagse levensgebeurtenissen door *social problems work* te verrichten (zie bijv. Miller, 1992; Holstein & Miller, 1997).

Inmiddels past een aantal studies expliciet constructionistische methoden toe om te onderzoeken wat er gebeurt in social work in het algemeen en in het bijzonder tijdens de contacten tussen cliënt en professional (zie bijv. Hall, 1997; Jokinen, et al., 1999; Karvinen, et al., 1999; Parton et al., 1997; Pithouse, 1998). De belangrijkste boodschap van dit onderzoek lijkt te zijn dat social work weinig neutraal, rationeel en wetenschappelijk is, en dat de praktijk niet alleen veranderlijk, maar ook moralistisch en manipulatief is en onveranderlijk niet in het belang van cliënten. Dit soort onderzoek neigt tot *deconstructie* van de praktijk. De praktische bijdragen van dergelijk onderzoek aan een *constructieve* praktijk zijn zelden terug te vinden.

Misschien was de publicatie van Berger en Luckman's *The Social Construction of Reality* in 1967 essentieel bij de introductie van 'sociaal constructionisme' in bredere wetenschappelijke kring. Volgens sommige critici ontwikkelden de auteurs een te specifieke vorm van constructionisme, maar de keuze om 'social construction' in de titel te zetten gaf veel auteurs een kapstok om over hun ideeën te schrijven. Berger en Luckman gingen in op maatschappijbeelden die na WO II domineerden en die zij zagen als buitensporig rationeel en functioneel, waardoor weinig ruimte overbleef voor individuele vrijheid en persoonlijke belangen. Ze vreesden dat er onbedoeld iets heel erg mis was gegaan met de Verlichting en dat de menswetenschappen anti-humanistisch en overmatig gericht op wet en orde waren geworden, zonder erbij stil te staan dat de samenleving een resultaat was van handelen, keuzes en creativiteit van mensen.

Zij gaven zichzelf twee opdrachten. De eerste was om concreet te maken met welke aannames en concepten de aard van het dagelijks leven inzichtelijk kon worden gemaakt. Aan de fenomenologische filosofie van Husserl (1975) en Schutz (1962; 1966) ontleenden ze begrippen als 'intentioneel bewustzijn', 'meervoudige werkelijkheden', 'de praktische houding', 'intersubjectiviteit' enzovoort, zodat ze het dagelijkse leven konden neerzetten als een vloeiende, veelvoudige,

moeizaam tot stand gebrachte prestatie in interactie. Hun tweede en misschien voornaamste doel was een algemene theorie te bieden over de sociale oorsprong en handhaving van maatschappelijke instellingen. Hun belangrijkste these was dat individuen in interactie sociale werelden creëren door hun talig, symbolisch handelen, met als doel te zorgen voor samenhang en een wezenlijk vrij, ongevormd menselijk bestaan. De samenleving is geen systeem, mechanisme, noch een organisme. Het is een symbolische constructie gevormd op ideeën, betekenissen en taal, die voortdurend veranderd door menselijk handelen en door mensen zelf opgelegde beperkingen en mogelijkheden. Een dergelijke benadering benadrukt de processen waardoor mensen zichzelf (hun identiteiten) en hun leefomgevingen definiëren. Mensen doen dat door deel te nemen aan hun sociale omgeving, met anderen om te gaan, en betekenis te geven aan delen van hun ervaring. Het construeren van sociale werkelijkheden wordt gezien als een voortgaand aspect van het dagelijks leven en relaties van mensen.

Tegenwoordig hebben dergelijke benaderingen meer aandacht voor het retorische element in de constructie, in die zin dat het deels een proces is het zelf en anderen *over te halen* om de ene lezing van de sociale realiteit logischer te vinden dan de andere.

Het constructionisme heeft relatief laat aandacht gekregen in de psychologie, maar inmiddels blijkt een sterke invloed ervan in veel werk. Billig (1987) en Shotter (1997) analyseerden bijvoorbeeld het denken als een retorisch proces, waarbij praten en taal essentieel waren om identiteit te begrijpen. Denken wordt niet gezien als een particuliere of persoonlijke bezigheid, maar als een micropolitiek en interactieel proces. Dit proces betreft het dagelijks leven, de categorisering ervan en het bedenken van argumenten die voorkeursrelaties en handelingen rechtvaardigen. Op dezelfde wijzen beweren Potter en Wetherell (1987) dat taal onze waarneming aanstuurt en gebeurtenissen oproept. Volgens hen weerspiegelen 'sociale teksten' niet alleen objecten, gebeurtenissen en categorieën uit de sociale en natuurlijke wereld, maar *construeren* zij actief een versie van deze dingen. Zij beschrijven niet slechts dingen, zij *maken* dingen, wat aldus sociale en politieke gevolgen heeft. Kijken we terug naar onze eerdere analyse, dan kunnen we nu stellen dat sociale problemen en persoonlijke moeilijkheden versies zijn van gebeurtenissen of situaties die mensen gebruiken om hun handelingen te rechtvaardigen en die van anderen te ondergraven. Constructies hebben dus praktisch en politiek voor iedereen wezenlijke gevolgen.

Vooral het werk van Shotter in de sociale psychologie is van belang, als hij beweert dat 'ons praten (en ons schrijven) over praten omslaat

naar dialoog of conversatie' (Shotter, 1993:1). Zijn belangrijkste veronderstelling is dat de dynamische context van actief geconstrueerde relaties bepaalt welke betekenis wordt gegeven aan het onderwerp van gesprek. We moeten ons dus niet zozeer concentreren op hoe mensen objecten en dingen in de omringende wereld leren kennen. Het is belangrijker na te gaan hoe mensen in gesprekken manieren ontwikkelen om zich tot elkaar te verhouden, en vervolgens via dit spreken hun omgeving leren begrijpen. Hij noemt zijn benadering *retorisch-responsief*, omdat mensen elkaar begrijpen door op elkaar te reageren in communicatie, conversatie en dialoog. Als we serieus genomen willen worden, moeten we leren hoe we op anderen moeten reageren als ze onze beweringen betwisten. Dit omvat *conversaties* met onszelf. We moeten *spreken* met in het achterhoofd de mogelijkheid dat onze beweringen betwist kunnen worden, en in staat zijn erop te reageren met de rechtvaardiging van onze beweringen. Dit is eerder een retorische dan een verwijzende of representerende vorm van taal, omdat spreken en taal niet zozeer een stand van zaken of een externe werkelijkheid weergeeft, maar eerder mensen tot handelen kan *bewegen* en hun visies en waarnemingen kan veranderen. Taal creëert niet alleen een werkelijkheid, ze verandert deze ook actief.

Shotter noemt deze benadering *retorisch* omdat retorica gebruikmaakt van beeldspraak om het onsamenhangende te verduidelijken. Retorica zorgt voor een begrijpelijke taalvorm om nauwelijks bewuste gevoelens of neigingen tussen sprekers (en schrijvers) en hun publiek te verduidelijken.

Volgens deze versie van constructionisme moeten we taal begrijpen als een proces gebaseerd op communicatie, conversatie of dialoog waarin vooropstaat dat mensen elkaar begrijpen door op elkaar te reageren. Waar het om gaat zijn niet zozeer de conclusies als wel de voorwaarden waaronder argumenten zijn gepresenteerd. Want als je op nieuwe manieren spreekt, *construeer* je nieuwe vormen van sociale relaties. En als je nieuwe vormen van sociale relaties *construeert*, *construeer* je voor jezelf nieuwe manieren van zijn.

De postmoderne ommekeer

De afgelopen tijd is de belangstelling voor het constructionisme verder toegenomen door de opkomst van verschillende perspectieven in Noord-Amerika en Engeland die 'postmodern' zijn genoemd, en die sinds kort ook doordringen tot social work (Aldridge, 1996; Dominelli, 1996; Fawcett et al., 2000; Featherstone & Fawcett, 1995; Gorman, 1993; Healy, 1999; Howe, 1994; Leonard, 1994; 1995; 1996;

1997; Lloyd, 1998; McBeath & Webb, 1991; Meinert et al., 1998; Pardeck et al., 1994; Parton, 1994a; 1994b; Peese & Fooke, 1999; Pietroni, 1995; Pozatek, 1994; Rojek et al., 1998; Sands & Nuccio, 1992). Het is niet onze bedoeling de relatie – conceptueel en theoretisch – te leggen tussen ontwikkelingen en debatten rond constructionisme en die rond ‘postmodernisme’, maar het is wel van belang op te merken dat er een aantal overeenkomstige onderwerpen zijn. Dit is niet verrassend als we inzien dat veel theoretici onder beide onderwerpen geschaard worden en dat een aantal auteurs de terminologie door elkaar gebruikt. Volgens ons heeft sociaal constructionisme echter te maken met een meer specifieke methodologische houding, terwijl ‘postmodernisme’ in haar theoretische, politieke en praktische conclusies in potentie veel fundamenteeler is. ‘Postmoderne’ perspectieven hebben in ieder geval een goede voedingsbodem geleverd waarin constructionisme kan gedijen. Constructionistische perspectieven kunnen op hun beurt een bijdrage van betekenis leveren aan de debatten die met ‘postmoderniteit’ te maken hebben (zie hiervoor Good & Velody, 1998; Velody & Williams, 1998).

De term ‘postmodernisme’ werd voor het eerst gebruikt in de jaren dertig van de vorige eeuw en raakte vanaf de jaren zestig steeds verder ingevoerd in de wereld van de literatuur, architectuur, filosofie en kunst en wetenschap in het algemeen (Turner, 1990; Featherstone, 1988). Een echte doorbraak kwam in 1979 met de publicatie *La condition postmoderne* van Lyotard. Terwijl ‘postmoderne’ perspectieven misschien een aantal culturele projecten gemeen hebben die zich uitspreken voor heterogeniteit, fragmentatie en verschil, zijn misschien hun kritieken op moderniteit het meest van invloed en polemisch geweest.

Moderniteit is een verzamelnaam voor de serie sociale, economische en politieke systemen die in de achttiende eeuw tijdens de Verlichting in de Westerse landen opkwamen. In tegenstelling tot het premodernisme ging het modernisme ervan uit dat de menselijke staat niet natuurlijk noch Godgegeven is, maar kwetsbaar en onzeker. De mens kreeg echter in de ontwikkeling en toepassing van de wetenschappen controle over de hem omringende wereld. Kenmerkende punten voor moderniteit waren: de geschiedenis begrijpen als iets met een begrensde en progressieve richting; de poging universele ervaringscategorieën te ontwikkelen; het idee dat rede een basis is voor alle handelen; en dat de volksstaat zulke ontwikkelingen voor de hele samenleving kan coördineren en bevorderen. Het leidende principe van moderniteit is te zoeken naar betrouwbare fundamenten voor kennis. Het streeft ernaar de centrale waarheden over de wereld te onder-

scheiden, maar neemt ook aan dat waarheid niet berust in de oppervlakte van dingen maar verborgen is achter hun verschijning. Beslissend voor moderniteit in de periode na de Verlichting was dan ook de vooruitstrevende verbinding tussen wetenschappelijke *objectiviteit* en politiek-economische *rationaliteit* (cursief van ons, Parton, 1994a).

In het moderne 'raamwerk' is het doel kennis te produceren over een bepaald aspect van de materiële of sociale wekelijkheid waardoor we meer zekerheid krijgen. Aan die kennis kunnen we dan een zekere waarheid toekennen. We kunnen ook de mensen die kennis voortbrengen (bijv. wetenschappers of professionals) de status van houder-van-waarheid en expert op dat gebied toekennen. 'Kortom, de modernistische vergelijking is: *externe werkelijkheid – objectieve kennis – zekerheid over die kennis – waarheidsclaim – expertstatus voor de houder-van-waarheid/kennis*. Modernistische waarheid is inderdaad verplicht tot zekerheid, externe werkelijkheid en objectieve kennis. En modernisme gaat uit van (en maakt) een duidelijke scheiding tussen het subject dat wil weten en het object dat geobserveerd wordt om kennis en waarheid te vergaren' (Flaskas, 1997, 5).

In toenemende mate echter wordt erkend dat we nu in een wereld wonen die gedesorieënterd, verstoord en vatbaar voor twijfel is geworden. Het streven naar orde en controle, het bevorderen van betrouwbaarheid, geloof in vooruitgang, wetenschap en rationaliteit en andere kenmerken die moderniteit met zich meebracht, worden ondergraven door een gelijktijdige reeks van verwarrende omstandigheden en ervaringen. Deels heeft dit te maken met de grote sociale, economische en culturele veranderingen van de laatste tijd die te maken hebben met globalisering, toenemende betekenis van de media en uitbreidende informatietechnologische netwerken die kennis veranderen en overdragen, veranderingen in consumptiepatronen en productiewijzen en toenemend bewustzijn van dreiging en onzekerheid. Het heeft echter veel meer te maken met veranderende ideeën over ontologie (wie we zijn en ons gevoel van zijn) en epistemologie (hoe we weten wat we weten).

Er wordt beweerd dat modernisme de beloofde orde, zekerheid en veiligheid niet heeft gebracht. Het idee groeit dat er geen transcendentale en universele criteria van waarheid (wetenschap), oordeel (ethiek) en smaak (esthetiek) zijn. Het overheersende geloof in rede en rationaliteit verdwijnt met de ineenstorting van het geloof in de 'grote verhalen' (groot belang hechten aan allesomvattende theorieën en verklaringen) en hun weergave van vooruitgang, emancipatie, perfectie en de kern van gezag en waarheid. Een aantal essentiële elementen van 'postmoderniteit is de afwijzing van het idee dat één

theorie, systeem of geloof ooit de waarheid kan onthullen, de nadruk op de meervoudigheid van waarheid en 'het verlangen naar waarheid'. Terwijl onze tijd afwisselend 'laat modern', 'postindustriële', 'posttraditioneel' en 'postmodern' is genoemd, is er brede overeenstemming over essentiële elementen van sociale verandering in termen van: de toenemende vaart van verandering; de groeiende betekenis van *verschil*, pluraliteit en de groei van verschillende politieke bewegingen en strategieën; het doordringende bewustzijn van *betrekkelijkheid*, het zichtbaar worden van individuele 'keus' en 'vrijheid' en, essentieel voor onze doelen, het *toenemende bewustzijn van een werkelijkheid die sociaal geconstrueerde is*. Met Smart kunnen we zeggen dat 'postmodern' betekent 'leven zonder garantie, zonder veiligheid en orde en met onzekerheid en ambivalentie. Met andere woorden, het betekent leven zonder illusies en met twijfel' (Smart, 1999, 16).

Zo is 'postmoderniteit' gekenmerkt door alles wat moderniteit wilde overwinnen en zei te hebben overwonnen: versplintering van moderniteit tot vormen van institutioneel pluralisme en toenemend bewustzijn van verschil, onzekerheid, relativisme en ambivalentie. Het is symptomatisch voor de 'postmoderne' toestand om stevast en in toenemende mate moderne benaderingen en moderne oplossingen in twijfel te trekken (Parton, 1994a). 'Postmoderniteit' wordt opgevat als het tot bezinning komen van moderniteit, vrijgemaakt van het zo belangrijke vals bewustzijn (Bauman, 1992). Waarheid neemt nu de gedaante aan van 'waarheid' en wordt noch gecentreerd in Gods woord (zoals in de premoderne tijd) noch in menselijke rede (zoals in de moderne tijd), maar wordt gedecentraliseerd zodat veel 'waarheden' mogelijk zijn, afhankelijk van verschillende tijden en verschillende plaatsen.

In tegenstelling tot wat vaak werd verondersteld, wordt het moderne in veel opzichten niet gezien als humaan, progressief of emancipatoir, vanwege haar hang naar universele categorieën en neutrale rationaliteit. Het moderne kan uitbuitend en onderdrukkend zijn omdat diversiteit niet erkend werd. De aard, consequenties en implicaties van vertrouwen op allesomvattende gedachtestelsels – kapitalistisch, socialistisch, patriarchaal, koloniaal of wat dan ook – werden niet onderkend. Visies, ervaringen en belangen van witte, middenklasse, gezonde mannen zijn onveranderlijk vastgelegd in ideeën, theorieën en benaderingen, maar werden gepresenteerd als universeel, objectief en neutraal.

Het 'postmoderne' schudt de essentiële aannamen van het modernisme dus flink door elkaar, vooral de aanname dat de manier waarop iets wordt voorgesteld een nauwkeurige weergave is van de onderlig-

gende realiteit. Want als niets inherent of onveranderlijk waar is, dan is niets inherent of onveranderlijk werkelijk. In een wereld waar niets meer direct gaat en alles wordt doorgegeven via complexe representatiesystemen, hebben de gebruikte symbolen een eigen leven. De symbolen nemen niet hun betekenis aan op basis van de werkelijkheid die zij weergeven, maar in de context waarin zij gebruikt worden. In dit besef argumenteert Baudrillard (1983, 1990) dat de onderscheidingen tussen concepten en objecten, representaties en werkelijkheid, en theorie en praktijk niet langer houdbaar zijn – als ze dat al ooit waren. Misschien is het meest doorslaggevend het volgende: 'de manier waarop dingen worden gezegd is belangrijker dan het bezit van waarheden' (Rorty, 1979, 359).

Voor benaderingen die het 'postmoderne' omarmen, is dus het begrijpen van taal essentieel. Hierbij sluit de stelling van Wittgenstein (1963) aan, later uitgewerkt door Lyotard (1984), dat kennis alleen afgeleid kan worden van 'taalspelen'. Taal is meer dan een gereedschap om dingen aan te duiden, het bemiddelt alles wat we kennen. De werkelijkheid heeft geen apart bestaan, maar is vastgelegd in interpretatie zodat 'waarheid' een product is van taal en niet van werkelijkheid. We kunnen niet boven het onderzoek gaan staan en aannemen dat de werkelijkheid eenvoudigweg wacht om te worden ontdekt; het komt tevoorschijn uit de taalhandelingen van personen. 'Postmoderne' ideeën kunnen worden ondersteund door te begrijpen welke rol taal speelt bij het vormen van het menselijk zelf, de menselijke gedachte en menselijke subjectiviteit.

Kennis, diversiteit, macht en subjectiviteit zijn belangrijke kwesties geweest in het feminisme en andere theoretische en politieke bewegingen die een stem probeerden te geven aan gemarginaliseerde sociale groepen. Feministen hebben bijvoorbeeld aangetoond hoe taal seksisme construeert en hebben laten zien hoe macht zich manifesteert in het alledaagse en lokale leven. Het belang van diversiteit is onderstreept door te wijzen op de ervaringen van vrouwen over hun etniciteit en sociale klasse (Butler & Scott, 1992; Lewis, 1996; Williams, 1996). Theoretische ontwikkelingen op verschillende gebieden hebben zo een aantal essentiële thema's in 'postmodernisme' benadrukt. Er zijn echter waarschijnlijk evenveel vormen van postmodernisme als er postmodernisten zijn, waardoor veel verschillende en zelfs tegenstrijdige mogelijkheden denkbaar zijn. Binnen deze diversiteit, voor zover het de sociale wetenschappen betreft, heeft Rosenau (1992) twee brede oriëntaties uitgewerkt die ons vooruit helpen: de sceptische 'postmodernisten' en de positieve 'postmodernisten'. Sceptische 'postmodernisten' maken een achterdochtige, pessimistische, nega-

tieve, sombere inschatting van deze tijd, die gekenmerkt zou zijn door versplintering, desintegratie, zinloosheid, een ontbreken van morele maatstaven en sociale chaos. Ze noemt dit de donkere kant van 'postmodernisme', het 'postmodernisme' van wanhoop dat spreekt van de teloorgang van het subject, het einde van de schrijver, de onmogelijkheid van waarheid en de afschaffing van de orde van representatie. Het is het destructieve karakter van moderniteit en verwijst naar een fundamentele onzekerheid waarin alles vervreemdend, hopeloos en dubbelzinnig is en waar er geen reden is zich te verbinden aan enig sociaal, politiek of praktisch project. Als er geen waarheid is, zoals de sceptici beweren, dan is alles wat we overhouden parodie en spel – het spel van woorden en betekenis.

Het positief 'postmodernisme' deelt de kritiek met de sceptische benadering, vooral ten aanzien van wetenschap en rationaliteit, maar is optimistisch over de mogelijkheden van de 'postmoderne' eeuw en onderstreept het belang van *handeling*. Zij staan open voor praktische handelingsmogelijkheden en houden zich niet alleen bezig met *deconstructie* maar ook met *reconstructie*. Enerzijds richten zij zich op de experimentele benadering. Anderzijds vinden zij normatieve keuzes essentieel voor het dagelijks leven, evenals de pogingen om te *bouwen* aan praktische en politieke coalities en samenwerking.

Door het besef dat het individu (individuen) alleen in zijn context (contexten) begrepen kan worden, wordt het belang erkend van wederzijdse afhankelijkheid en de sociale en politieke culturen waarin we leven. Het individu (subject) is niet dood, maar divers. Individuen worden pas echt morele wezens als zij keuzemogelijkheden en verantwoordelijkheid krijgen (Bauman, 1992; 1993). In plaats van de verdwijning van het subject is er meer ruimte gekomen voor de samenstelling van identiteiten. In de premoderne tijd was identiteit opgelegd en aangeboren, in de moderne tijd sociaal aangepast en quasi-aangeboren en in de 'postmoderne' tijd kunnen we identiteit kiezen en daarover onderhandelen met anderen (Hollis, 1985). Door de nauwe relatie tussen taal en werkelijkheid, krijgen mensen de mogelijkheid hun eigen bestemming te creëren.

Mensen hoeven niet temidden van de chaos te zoeken naar betekenis, maar staan in het centrum van de werkelijkheid. In plaats van gebeurtenissen te begrijpen, creëren zij mogelijkheden en maken die werkelijk. Mensen zijn gedoemd tot de mogelijkheden van positieve vrijheid en positieve keuzes en het vermogen hun persoonlijke en sociale werelden opnieuw moreel in te vullen en opnieuw uit te vinden.

Het moge duidelijk zijn dat *sceptisch postmodernisme* moeilijk is te vere-

nigen met social work. Positief postmodernisme biedt veel meer aanknopingspunten om te denken over opbouwende benaderingen en deze toegankelijk te maken voor de praktijk. De nadruk op 'herformuleren van waarheid' is vooral bruikbaar. Positief 'postmodernisme' is verklarend en geeft voorrang aan ontvankelijkheid, dialoog, luisteren naar en praten met de ander. Het laat paradox, mythe en verhaal zien, leunt niet zozeer op wetenschap en pogingen dichterbij de waarheid te komen, maar overtuigt om mogelijkheden te zien door vragen te stellen, hints te geven, beeldspraak te gebruiken en uit te nodigen.

Conclusies

Wat zijn essentiële onderwerpen waarop we constructionisme in de volgende hoofdstukken willen baseren? Burr (1995) geeft een helder overzicht van de kenmerken van sociaal constructionistische benaderingen. Hoewel we een aantal dilemma's van dergelijke benaderingen voor uitvoerend professionals zullen bespreken, en hoe ze volgens ons aangepakt kunnen worden, leveren ze een bruikbare voorlopige verklaring. Bovendien helpt het ons een aantal ideeën uit dit hoofdstuk samen te brengen.

Ten eerste bevordert het constructionisme een kritische houding tegenover de vanzelfsprekende manieren waarop we de wereld en onszelf begrijpen. Ons idee dat onze observaties probleemloos duidelijk maken hoe de wereld in elkaar zit, zouden we volgens het constructionisme kritisch moeten bekijken. Constructionisme problematiseert het 'voor de hand liggende', het 'werkelijke' en, heel belangrijk, het 'als waar aannemen'. Het tart de visie dat conventionele kennis gebaseerd is op onbevooroordeelde observatie en dat we daarom subject en object, wat we waarnemen en het werkelijke makkelijk uit elkaar kunnen houden. Het wantrouwt daarom het positivisme en empirisme in de traditionele wetenschap – de aanname dat het wezen van de wereld is te begrijpen door observatie en dat alleen bestaat wat we waarnemen. Onze aannames over hoe de wereld zich voordoet en de categorieën die we gebruiken voor ordening en interpretatie moeten we volgens het constructionisme altijd met achterdocht beschouwen. Ten tweede, zulke categorieën en aannames worden beschouwd als historisch en cultureel bepaald, waardoor ze tijd- en plaatsgebonden zijn. Specifieke vormen van kennis zijn niet alleen het product van hun geschiedenis en cultuur, maar er zijn talloze vormen van kennis beschikbaar. We kunnen niet aannemen dat onze manieren van begrijpen precies dezelfde zijn als die van anderen en dichterbij de waarheid.

Ten derde, kennis van de wereld is zodanig ontwikkeld in de dagelijkse interacties van mensen, dat we ons voornamelijk bezig zouden moeten houden met de sociale processen waarin dit tot stand komt en waarin dit veranderd kan worden. Deze onderhandelde kennis kan verschillende vormen aannemen, die dan ook tot verschillende manieren van handelen uitnodigen. Terwijl echter constructies van de wereld een aantal handelingspatronen ondersteunen, sluiten zij ook andere uit. Deze constructies zijn dus eerder nauw verbonden, dan dat zij in staat zijn kennis en handeling te scheiden.

Ten vierde, er kan geen gegeven, vastgestelde soort wereld buiten ons zijn, omdat de sociale wereld, inclusief onszelf als mensen, het product is van sociale processen. Er zijn geen verborgen essenties in dingen of mensen die hen maken tot wat ze zijn. Constructionisme betekent niet dat cultuur invloed heeft op onze natuur, noch dat onze natuur het resultaat is van de omgeving of sociale context. Het is niet eenvoudig een kwestie van 'nature' of 'nurture', aangezien volgens beide de mens definieerbare en te ontdekken essenties heeft – dit is niet in overeenstemming met constructionisme.

Volgens Hacking (1999) worden er, ondanks verschillende benaderingen en vormen van sociaal constructionisme, een aantal centrale onderliggende aannames op nagehouden. Wanneer sociaal constructionisten x – een probleem, categorie, moeilijkheid of wat dan ook – beschouwen, nemen zij het standpunt in dat: (1) bij de huidige stand van zaken, x als vanzelfsprekend wordt beschouwd, zodat x onvermijdelijk lijkt; maar dat (2) x niet had hoeven bestaan of er niet had hoeven zijn, het is niet bepaald door het wezen van de dingen en is dus niet onvermijdelijk; en verder (3) dat x op zichzelf nogal slecht is en we daarom (4) beter af zouden zijn als x weggedaan werd of ten minste drastisch veranderd. Het is niet noodzakelijk het geval dat als je (1) en (2) beweert, (3) en (4) moeten volgen. Maar volgens ons is problematiseren en bekritisieren met het oog op verandering essentieel voor de benadering die we hier overbrengen en zijn het wezenlijke elementen voor constructief social work. De vier veronderstellingen van Hacking zijn voor onze benadering dan ook zeer inspirerend.